

II. Általános névtani és terminológiai kérdések

Az általános névtan tárgykörébe elsősorban a tulajdonnév definiálása, nyelvi rendszerbeli helyének meghatározása stb. tartozik. Az alábbiakban e kérdéskör részletes ismertetésére nem vállakozom, mivel ezt korábban többen is megtették (vö. pl. HOFFMANN 2003: 41–50; HAJDÚ 2003a: 128–31), emellett e kérdés szorosan nem érinti a dolgozat célkitűzéseit sem. Az általános névtani kérdések között viszont mindenképpen górcső alá kell vennünk a tulajdonnévfajták elkülönítésének problematikáját, valamint fontos terminológiai kérdések megválaszolását is.

1. *A tulajdonnévfajták elkülönítése.* A névkutatók többnyire egyetértenek abban, hogy a tulajdonnevek különböző fajtáit nem nyelvi jellegzetességeik alapján lehet elkülöníteni, hanem „osztályozásuk általában külső, gyakorlati szempontok szerint történik” (KÁLMÁN 1989⁴: 12). J. SOLTÉSZ KATALIN szerint az osztályozás „tárgyi-fogalmi szempontok” szerint valósul meg, de azt is hozzáfűzi, hogy ennek a fogalmi rendszernek a kialakítása meglehetősen viszonylagos, hiszen „a szakirodalom korántsem mutat egységes álláspontot abban a tekintetben, hogy a létezők mely fogalmi kategóriáihoz tartozó neveket tekinthetjük tulajdonnévnek” (1979: 44).¹³

A korábbi szakirodalom névtani felosztásait megvizsgálva, azt látjuk, hogy a két legfontosabb tulajdonnévfajta, a hely- és a személynevek csoportja önálló kategóriaként különül el többnyire sokféle alfajttal együtt. KÁLMÁN BÉLA „A nevek világa”-ban (1989⁴) BÁRCZIHOZ (2001²) hasonlóan csupán e két névfajta tárgyalja. J. SOLTÉSZ KATALIN ezek mellett állat- és tárgyneveket, intézményneveket, szellemi alkotások neveit (címek, áru- és márkanevek) és népneveket különít el (1979: 44–104). HAJDÚ MIHÁLY a ritkább tulajdonnévfajtáknak is nevezett kategórián belül az intézménynevek, állatnevek, tárgynevek, emberi alkotások elnevezései, eseménynevek és fiktív (írói) nevek csoportjait különíti el (2003a: 150).

A tulajdonnéven belüli egyes névfajták (személynevek, helynevek, állatnevek, intézménynevek stb.) elkülönítése HOFFMANN szerint is „a denotátumok entitásbeli különbségén” nyugszik, ebből adódik a rájuk vonatkozó szemléleti kategóriák eltérése

¹³ A magyar felfogás szerint például a népnevek, a hónapnevek, a hét napjainak a nevei nem tulajdonnevek.

és a nyelvi struktúrában is megmutatkozó különbség (vö. HOFFMANN 1993: 33), ez pedig az egyes névfajták önálló vizsgálatát mindenképpen indokoltá teszi.

2. Mindez természetesen felveti jelen vizsgálatunk kapcsán annak kérdését, hogy egy alapjaiban véve a helynevekre kidolgozott tipológia alkalmas lehet-e más névfajták vizsgálatára is. Ennek tisztázására célszerűnek látszik a helynevek és személynévek közötti különbségek és hasonlóságok feltárása.

J. SOLTÉSZ a két névfajta közötti legmarkánsabb különbséget abban látja, hogy amíg a személynévek („embernevek”) denotátumai „a létezőknek ugyanabba a kategóriájába tartoznak, de a jelölés funkciója különböző” (l. alább), addig a helynevek „különböző fogalmi kategóriákba tartozó denotátumokra vonatkoznak — csak az egyes alosztályokon belül azonos a névviselő fogalmi hovatartozása, de funkciójuk lényegében azonos: egyedi megjelölés” (1979: 81). Emellett „a névviselő helyek nem olyan abszolút értelemben vett egyedek, mint az emberek; hierarchikus [...] skatulyarendszert alkotnak” (i. h.).

HOFFMANN ISTVÁN szerint a névfajták elkülönítése nem csupán valamiféle gyakorlati célból történik, hanem a helynevek nyelvi elemzésének mintegy előfeltétele a megfelelő helynévfajtába történő besorolásuk. Példája szerint a *Sárospatak* és a *Sáros-patak* nevek szemantikai és morfológiai szerkezetét, valamint keletkezéstörténeti típusának megítélését alapvetően befolyásolja, hogy település- vagy pataknevként értelmezzük-e őket (1993: 43). Hangsúlyozza, hogy a helynevek jelölte denotátumok logikai fogalmi rendszerét azért is nehéz meghatározni, mert „a helyek — más tulajdonnévfajták jelöltjeitől eltérően — egymástól nem individuálisan elkülönülő egyedek” (HOFFMANN 2003: 52).

A személynéveknél viszont ugyan individuálisan elkülönülő egyedekről beszélhetünk, de ezek maradandósága nem hasonlítható a helynevekéhez. Noha gyakran előfordul, hogy egy adott hely jellemzői az emberi beavatkozás és a természeti hatások eredményeként gyakran megváltoznak (pl. erdő kivágása, mocsár lecsapolása, folyó medrének változása stb.), de általában a hely tovább őrzi, őrizheti az elnevezés alapjául szolgáló eredeti tulajdonságait (pl. *Kopasz-hegy*, *Veresföld*, *Sás-tó* stb.), ezzel szemben az elnevezett személyek esetében csak életükben vagy csak életük egy szakaszában (vö. pl. a külső tulajdonságok változása) lehet konkrét kapcsolat a névviselő és az elnevezés között. Ennek ismerete pedig a névadás alapját érintő kérdések vizsgálatakor egyáltalán nem érdektelen tényező. Azonban erről a személynévfajták nagy részénél le kell mondanunk,

csupán a jelenkori ragadványnevek esetében van esély ennek feltárására. Ebből adódik a személynéveknek a helyneveknél jóval nagyobb arányú változékonysága.

4. A tulajdonnévi rendszer hatékony működése szempontjából fontos, hogy az identifikáció mellett a tulajdonnév mindig betöltse „osztályjelölő” szerepét is. Ezt gyakran a névfajtára jellemző névadási modellek fejezik ki, így ezek elkülönítésének funkcionális okai is vannak. Ez nem jelenti azt, hogy ne tudnánk kapcsolatot kimutatni egyes névfajták között, pl. alapvető névalkotási szabályok szerint *személynév* > *helynév* változási sorrend mutatható ki az Árpád-kori településeink legősibb rétegében, de fordítva: személynévek is alakulhatnak helynévből pl. a pusztá, képző nélküli helynévi eredetű családnevek esetében.

5. Az egyes tulajdonnévfajták további csoportokra tagolásában is eltérés mutatkozik. A helyneveket **jelöltjeik** szerint osztályozzuk (pl. tájnevek, településnevek, határrésznevek, utcanévek stb.), hasonlóan a tárgynevekhez (pl. hajónevek, autónevek stb.), ahol szintén a denotátumfajták jelentik a tagolás alapját. A személynévek rendszerét viszont a **névfunkciók** szerint tagolhatjuk: eszerint megkülönböztetünk családnevet, keresztnévet, ragadványnevet, becenevet és egyéb kisebb személynévi kategóriát (pl. hívónév, szólítónév, álnév stb.). A helynevek szélesebb tagolási lehetőségét azzal magyarázhatjuk, hogy ebben az esetben a valóság minden olyan részét megnevezhetjük egyfajta helynévvel, amely „a helyhez kötöttség ismérévével rendelkezik” (HOFFMANN 2007²: 44).

Fontos kiemelnünk, hogy „a nyelvi rendszer csak egy névfajtán belül alkot [...] névadási normát”. „Az egyes névfajták névadási normái között a névmodellek funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szintjén is alig vannak szisztematikus összefüggések. Ez rendszertanilag az egyes névfajták nagyfokú zártságát jelenti” (HOFFMANN 2007²: 43). Ebből adódik, hogy a különböző névfajták önálló vizsgálata mindenképpen indokolt, és sok esetben eltérő módszereket is igényel. Ez nem jelenti azt esetünkben, hogy egy helynevekre kidolgozott modell és az ehhez kapcsolódó vizsgálati módszerek teljesen alkalmatlanok lennének más névfajták elemzésére, de a különbségből adódó korlátokkal mindenképpen számolnunk kell (erre l. a „Névrendszertani vizsgálatok” c. fejezetet).

6. A *személynévfajták*. Mint láttuk, a személynevek denotátumai a létezőknek ugyanarra a kategóriájára vonatkoznak, azaz embereket jelölnek, de az egyes személynévfajták más-más funkciót látnak el. J. SOLTÉSZ eszerint az „egyedi nevek” (keresztnevek) mellett megkülönböztető, kiegészítő és helyettesítő funkciójú személynévfajtákat különít el (1979: 81). A *kiegészítő* funkciójú nevek közé a megkülönböztető neveket (valójában a teljes név mellett harmadik elemként megjelenő ragadványneveket), nemesi és atyai neveket, a *helyettesítő* nevek közé a beceneveket, a gúnyneveket, a (családnevet és keresztnevet helyettesítő) ragadványneveket, valamint az álneveket sorolja (i. m. 44; 55–66). A funkciók szerinti fenti kategóriák azonban nem eléggé következetesek, hiszen pl. a megkülönböztető funkció ugyan eltérő mértékben, de minden személynévfajta jellemző sajátysága. Az egyedítés szerepe szintén több személynévfajtnál felmerül.

A személynévfajták megnevezései a szakirodalomban nem mutatnak egységes képet. A legáltalánosabb személynévfajták a következők: *keresztnevek*, *családnevek*, *becenevek*, *ragadványnevek*. De ezek mellett más megnevezéseket is gyakran találunk. Esetünkben szintén igaz, hogy az általános névtani terminológiában nem kívánatos szinonimitás a személynévterminusokra is jellemző (erre l. J. SOLTÉSZ 1979: 8; HOFFMANN 1993: 16; a német személynévfajtkra l. KUNZE 2004⁵: 10).

7. A személynevek körében az egyik problémát a keresztnévi kategóriára használt műszók nagy száma jelenti. Többen arra hivatkozva, hogy a *keresztnév* terminus jelentése még nem távolodott el a keresztség fogalmától, ezért a nem keresztény személyek esetében nem alkalmazható fenntartás nélkül. A szinonimaként használt *utónév* viszont csak kevés nyelv (pl. magyar, japán) nevei esetében fejezi ki a személynevek sorrendjét, más nyelveknél ez nem teljesül (vö. pl. ang. *firstname*), ezért javasolta HAJDÚ MIHÁLY az *egyénnév*, *egyéni név* műszó használatát (2003a: 347), ezt azonban a szakirodalom nem tette magáévá. J. SOLTÉSZ KATALIN a fenti problémát megoldandó a korábbi gyakorlattól némiképp eltérően e tulajdonnévfajtkára a *személynév* terminust alkalmazta, amely már korábban az emberre vonatkozó nevek gyűjtőfogalma volt, nála ezúttal szűkebb jelentésben, csak a keresztnevekre értelmezve jelenik meg

(1979: 8, 46). A *személynév* tágabb jelentése helyett a szokatlan *embernév* terminust hozta létre (i. h.), amellyel aztán tovább növelte a zavaró terminológiai szinonimitást.¹⁴

A bevezetésben előadottakból kitűnik, hogy magam a *személynév* fogalmának tágabb értelmezését használom, amely minden olyan elnevezést magában foglal, amely személy (ember) megnevezésére szolgál. A névkutatók körében ez a legáltalánosabban elterjedt és mindenki számára jól ismert meghatározás. A *keresztnév* műszó használata is általánosnak mondható, eredeti jelentése a közhasználatban eléggé háttérbe szorult, emellett — ha a szó etimológiai jelentését nézzük, akkor is érvelhetünk a terminushasználat mellett — a vizsgált időszakban ugyanis nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy olyan személy neve került az anyagba, aki nem volt keresztény.

A feldolgozás során a személynévfajták közül előkerül még a *becenév*, melynek a *becéző névvel* szembeni használatát HAJDÚ MIHÁLY javsolta (2003a: 638).

8. A *családnév* műszó a *vezetéknévvel* szemben viszonylag újnak mondható. Az utóbbi első adata 1516-ból maradt fenn, míg a *családnév* összetétel első tagját Vörösmarty újította fel 1831-ben (vö. TESz. *vezet, család*). A két terminust szinonimaként használom ellentétben J. SOLTÉSZ KATALINnal, aki a *vezetéknév*et a *családnév* kialakulása előtti átmeneti névformákra alkalmazta, a *családnév* e felfogás szerint tehát „öröklődő vezetéknév” lenne (1979: 51). Az általános gyakorlat azonban ezt nem támogatja (vö. HAJDÚ 2003a: 732), ezért a *családnévelőzmény* megnevezésére más fogalmat kell keresnünk. FEHÉRTÓI KATALIN a *megkülönböztető név* terminust vezette be (1969), amely alkalmasnak bizonyult arra, hogy az átmeneti névtípust egzakt módon elkülönítsük a *családnévtől*. (E névfajta pontos definiálására a következő fejezetben fogok részletesen kitérni.)

¹⁴ Nem hozott mélyreható változást a magyar névtudomány műszóhasználatában az 1970-es évek végén a Névtani Értesítő 2. számában HAJDÚ MIHÁLY vitaindító írása kapcsán kibontakozó eszmecsere sem (1979).